

Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi ve Sahâbe Pratiğine Yansıması:

Abdullah b. Ömer Örneği

The Relationship Between Knowledge and Practice in the Qur'an and its
Reflection on the Practice of the Companions: The Example of Abdullah b.
'Umar

Ceyda GÜRMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Tefsir ABD,

Assistant Professor, Sinop University

Faculty of Theology, Department of Tafsir

cey827@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4136-9766

DOI: 10.56720/mevzu.1346721

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Ağustos / August 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 23 Eylül / September 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Ekim / October 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Özel Sayı / Special Issue

Atıf / Citation: Ceyda, Gürman. "Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi ve Sahâbe Pratiğine Yansıması: Abdullah b. Ömer Örneği". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, Ö1: İslamî İlimler Özel Sayısı (Ekim 2023): 367-395. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1346721>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

Sahâbenin önde gelen isimlerinden Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ilmi, takvası ve sünnete bağlılığıyla temayüz etmiş mühim bir şahsiyettir. İlim yolculuğunda bir müddet ehl-i suffe ile birlikte Mescid-i Nebevî'nin ilmî ve manevî ikliminden istifade etmiş, bizzat Hz. Peygamber'in tedrisinden geçmiştir. Başta babası Hz. Ömer (ö. 23/644) olmak üzere İslâm'ın öncü nesli ashâbın büyükleri ile bir arada bulunma imkânı elde etmiştir. Yaşadığı dönemin fitne ve siyâsî karışıklıklarından uzak duran, idarecilerin kadılık ya da valilik gibi görev tekliflerini de geri çeviren Abdullah b. Ömer, tüm vaktini ilme ve bu ilmin gerektirdiği şekilde ibadete hasretmiştir. Onun Kur'an öğrenmeye yüklediği anlamı, Bakara sûresinin hüküm ve haberlerini öğrenmek için sekiz yıl çaba sarf ettiği rivayetiyle birlikte düşünmek gerekir. Böylece asıl amacının sadece kıraat ya da hıfz değil bilakis tefekkür ve tedebbür etmek ve aynı zamanda âyetlerdeki emir ve yasakları uygulamak olduğu anlaşılacaktır. Abdullah b. Ömer, Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) sonra en çok hadis rivayet eden muksirûn sahâbeden ve en çok fetva veren yedi fakihten biridir. Ülkemizde onun ilgili ilimlerdeki yeri hakkında muhtelif çalışmalar kaleme alınmış, tefsir ilmindeki yerine münhasır müstakil bir çalışma ise telif edilmemiştir. Bu makale, onun Hz. Peygamber'in sünnetini tefsirine yansıtıp yansıtmadığı, verdiği fetvalarda Kur'an'a nasıl başvurduğu ve içtihadta bulunduğu, tefsirde re'yi tercih edip etmediği gibi konulara eğilerek, kaynaklardaki tefsir rivayetlerini incelemektedir. Onun Kur'an anlayışını tespitite, özellikle âyetleri yorumlarken vurguladığı ilim-amel birlikteliğine odaklanılmış ve İslâm'ın öngördüğü şekilde örnek Müslüman modeli sunması açısından, bizzat hayatında nasıl icra ettiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Abdullah b. Ömer, Sahâbe, İlim, Amel.

Abstract

'Abd Allâh b. 'Umar (d. 73/693) one of the important figures of the companions, was a prominent person distinguished, for his knowledge, taqwa, and adherence to the sunnah. On his journey of knowledge, he benefited from the scholarly and spiritual climate of Masjid al-Nabawî together with the ahl al-suffah for a while, and was personally educated by the Prophet himself. He had the opportunity to be together with the greats of the pioneering genera-

tion of the companions of Islam, especially his father 'Umar (d. 23/644). 'Abd Allāh b. 'Umar, who kept away from the fitna and political conflicts of his time and did not accept the administrators' offers of duties such as judge or governor, devoted all his time to knowledge and worship as required by this knowledge. The meaning he attached to learning the Qur'an should be considered in conjunction with the narration that he spent eight years learning the rulings and news of sūra al-Baqara. Thus, it will be understood that his main purpose was not only reading or recitation, but also considering, contemplating, and practicing the commands and prohibitions of the verses. 'Abd Allāh b. 'Umar was one of the most numerous hadith narrators (al-muksirūn) after Abū Hurayra (d. 58/678) and one of the seven jurists who gave the most fatwas. Ibn 'Umar, about whom there are various studies in our country in terms of related sciences, has not written an independent study exclusively on his place in the science of tafsir. This article examines the tafsir narrations in the sources by focusing on issues such as whether he reflected the sunnah of the Prophet (pbuh) in his tafsir, how he applied to the Qur'an in his fatwās and idjtiḥād and whether he preferred ra'y in tafsir. In determining his understanding of the Qur'an, this study focuses on the unity of knowledge and practice that he emphasized in his interpretation of the verses and evaluates how he practiced it in his own life in order to present an exemplary Muslim model as envisaged by Islam.

Keywords: Tafsir, 'Abd Allāh b. 'Umar, Companions, Knowledge, Practice.

Giriş

Kur'an'ın en temel konularından biri imandır. İman; ilim, tasdik ve amel etmeyle hasıl olan bir teslimiyettir. İman için evleviyetle iman edilecek şeyi bilmek gerekir. Bu sebeple ilim, iman için şarttır. Ardından bu ilme müstenid hakikati tasdik ve bu tasdik lüzûmunca emredilenleri uygulama gelir. Böylece imanının tezahürü olan amel yerine getirilmiş olur.¹ Allah'a hakkıyla iman edenlerin âlimler olduğunu bildiren Kur'an (ez-Zümer 39/9), Müslüman'ın dünya-ahiret saadeti için davranışlarını ilim-amel birlikteliğinde sürdürmesini istemiştir. Bilginin sorumluluk doğurduğu ve bu sorumluluğa göre hayatın

¹ Musa Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2003), 249.

tanzim edilmesinin gerekliliği hem Kur'an'ın bütününde hem sünnette vurgulan hususlardan biri olmuştur.

Kur'an'ın doğrudan muhatapları olan sahâbenin ilmi, bir ilgi alanı olarak telakki ettiklerini ya da dünyevî bir menfaat beklentisiyle tahsil ettiklerini düşünmek bir tarafa, Kur'an'ın öngördüğü gibi hayata tatbik edilmeyen ilmin, öğrenilmemiş addedildiği bir bakış açısına sahip oldukları görülür. İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) "Bizden biri on âyet öğrendiğinde, bu on âyetin mânasını iyice öğrenmeden ve onunla amel etmeden yeni âyet öğrenmeye geçmezdi."² sözü, sahâbenin talim edilen ilmin ameli boyuta geçirilmesini zaruret addettiklerine işaret eder. Sahâbe sonrasında âlimler, bu mirası nesiller boyu aktarmış, rıhleler yaparak ilmî canlılığı sürdürmüşlerdir. Konuyla ilgili eserler kaleme alan Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *İktizâü'l-ilm el-amel* ve İbn Asâkîr'in (ö. 571/1176) *Zemmu men la ya'mel bi ilmihî* adlı eserleri de geleneğimizde ilim-amel birlikteliğine verilen önemi ortaya koyan eserlerdir.

Bu çalışmada Abdullah b. Ömer'in tefsir ilmindeki yerine ve Kur'an anlayışına odaklanılmış özellikle Kur'an bilgisini hayatına nasıl tatbik ettiği örneklerle açıklanmıştır. Çalışmanın adına yansıtılan "ilmiyle âmil olmak" ifadesi pek tabii sadece Abdullah b. Ömer'e has değildir. Aslında sahâbilerin hepsi sırf bilgi edinmiş olmak için ya da öğretici konumunda bulunmak gibi saiklerle değil bizzat hayatlarına tatbik etmek, yaşamlarını tertip ve tanzim etmek için Kur'an ve sünneti öğreniyorlardı. Onların Kur'an ile kurdukları diyalog "ben ve öteki" diyalogu değildir. Kur'an'ı hayat kitabı kılma ve içselleştirme üzerine kurulmuş bir diyalogdur. Bu sebeple Abdullah b. Ömer'in Kur'an'a yaklaşımı, sahâbenin vahiyle kurdukları bağı anlamak açısından da önemlidir. Ancak sahâbenin hepsinin aynı bilgi seviyesine sahip olmadıklarını da ifade etmeliyiz. Beşeri özelliklerden kaynaklanan muhakeme ve idrak gücü cihetiyle eşit olmadıkları gibi³ ilmî seviyeleri ve Kur'an'ı fehmetme kabiliyetleri açısından da müsâvi değillerdi. Yine ticaret ya da hayvancılıkla uğraşır

² Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki (Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001), 1/74.

³ Burada oruca başlama vaktiyle ilgili nâzil olan "Sabahın beyaz ipliği, siyah ipliğinden ayrılıncaya kadar yiyeğin, için." (el-Bakara 2/187) âyetindeki mecâzı anlamadığı için Hz. Peygamber'in açıklamasına ihtiyaç duyan Adî b. Hâtim (ö. 67/ 686) hatırlanabilir. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/250.

Medine merkezden uzak bulunanlarının nüzûle şahitlikleri, ashâb-ı suffeden pek tabi farklıdır. Arap asıllı olmayan, geç dönem İslâm'a giren sahâbîlerle daha çocuk yaşta Hz. Peygamber'in hane-i saadetinde bulunma şerefine nail olan ve bizzat dinî kâideleri ondan öğrenenleri, ilmî açıdan eşit görmek mümkün değildir. Burada kastedilen, imanî teslimiyet ve takva açısından kimin kimden üstün olduğunu araştırmak değildir ki zaten bu konuda tek karar merci Allah'tır. Söylemek istediğimiz, feraset, ilmî merak, vahyin nüzûlüne yakinen şahitlik gibi sebeplerle bazı sahâbînin ön plana çıktığıdır. Bu sahâbe arasında Abdullah b. Ömer'in ayırt edici vasfı, ilmiyle âmil olmaktır. Tıpkı Hz. Ömer'in re'ye'de olan isabetli muhakeme gücüyle, Hz. Ebû Bekir'in çok tasadduk etmesiyle, Hz. Osman'ın hilim sahibi ve yumuşak huyuyla temâyüz etmeleri gibi Abdullah b. Ömer de sünnet hassasiyeti ve ilmiyle âmil olma özelliğiyle temayüz etmiştir. İlgili başlıklar altında zikredileceği üzere bu hususu teyit eden birçok misal vardır ve ilim-amel birlikteliğini yansıtmada temsil kabiliyeti en güçlü isimlerden biri olması hasebiyle konu onun örnekliğinde işlenmiştir.

Onun tefsir ilmindeki yeri hakkında Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi'nde İsmail b. Abdüssettâr el-Meymenî tarafından 1410/1990'da *Abdullah b. Ömer ve âsâruhü'l-vâride fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* isimli bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Meşhur rivayet tefsirlerinden İbn Ömer rivayetleri taranarak bir araya getirilmiştir. Bin sayfayı aşkın hacimli bu tez, esas konuya doğrudan taalluk etmeyen tefsir tarihine ve çeşitlerine, taranan eserlerin tanıtılması gibi malum bilgilere, rivayetlerin tahricine ve iki yüz sayfalık hacimli bir fihriste yer ayırması sebebiyle istifadeyi azaltmaktadır. Bu tezde İbn Ömer'in iki yüz on üç tefsir rivayeti, sûre sıralamasına göre verilmiş, onun tefsirdeki metodu kısa bir değerlendirmeye tabi tutularak (s. 929-930) özetlenmiştir. Bu makalede ise amaç Abdullah b. Ömer'in tefsir rivayetlerini derlemek değil, tefsir ilmindeki yerine değindikten sonra Kur'an bilgisini yaşantısına nasıl aktardığını incelenmektir. Ülkemizde hadis, fıkıh ve İslam tarihindeki yeriyle ilgili çalışmalar yapılmış⁴ ancak tefsir ilmindeki yerine hasredilmiş müstakil bir ça-

⁴ İbn Ömer hakkında yapılan çalışmalardan bazıları şöyledir: Aynur Uraler, *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019); Ali Karakaş, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999); Ahmet Canbek, *Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri*

lışma kaleme alınmamıştır. Erken dönem tefsiri hakkındaki araştırmalar, ekseriyetle belli isimlere yoğunlaşmakta bu durum da tefsir tarihine dair sınırlı bir bakış açısı geliştirilmesine sebep olmaktadır. Sahâbe ve tâbiûn tefsirini ekol merkezli anlama hatasının da bu durumda payı vardır. Mesela Medine deyince akla genellikle sadece Übey b. Ka'b'ın (ö. 33/654) gelmesi bu sınırlılığa bir örnektir. Bu makaleyle Medine ilim merkezinde tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerin hepsi için çok önemli bir isim olan Abdullah b. Ömer'in ilmî hayatına ışık tutulması hedeflenmiştir.

1. Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi

Kur'an'da "ilim" kavramı ve türevleri sekiz yüz elli dört, "amel" ve türevleri ise üç yüz elli altı yerde geçmektedir. İlim, bir şeyi olduğu hal üzere hakikatiyle idrak etmek; amel ise bilinçli olarak bir hedefe matuf iş yapmaktır.⁵ İsfehânî (ö. 5/11. yüzyılın ilk çeyreği) ilmi, nazarî ve amelî olarak ikiye ayırmış, nazarî ilmin âlemdeki mevcûdatları bilmek olduğunu, amelî ilmin ise bu ilme göre ibadet etmek anlamına geldiğini ifade etmiştir.⁶

Kur'an'da "Biz, kimi dilersek onu (ilim ve irfanla) derece derece yükseltiriz. Zira her ilim sahibinin üzerinde daha iyi bilen biri vardır. (Yûsuf 12/76); "Rabbimin ilmi herşeyi kuşatmıştır." (el-En'âm 6/80); "(Hûd da!) İlim ancak Allah'ın katındadır. Ben size, bana gönderilen şeyi duyuruyorum." (el-Ahkâf 46/23); "De ki: O bilgi, ancak Allah'a mahsustur. Ben ise sadece apaçık bir uyarıcıyım" (el-Mülk 67/26) âyetleriyle gerçek ilim sahibinin Allah olduğu ve ancak onun dilediği taktirde insanların bilgiye ulaşabileceği ifade edilir. "İşte biz, bu misalleri insanlar için

---

(Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010); Ahmet Turan Yüksel, "Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", *İSTEM* 3/6 (2005), 59-86; Mehmet Özkan, "Fakih Sahâbilerden Abdullah b. Ömer'in İçtihad Anlayışı", *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri Sempozyumu* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018) 267-291.

⁵ Cemâlüddin b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, (Beyrut: Dâru sâdır, 1414), "alm" 12/417; "aml", 11/475; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Kahire: Dârü'l-hadis, 1364), "alm" 469-481; "aml" 483-488. Ayrıca bk. Bilgiz, *Kur'an'da Bilgi*, 14-17; Yusuf Yurt, *Kur'an'da Amel* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 4; Ziyad Al-Rawashdeh, *Kur'an'da İlim Kavramı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 3.

⁶ Râgıb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dımaşk: Dârü'l-kalem, 1430/2009), 580.

getiriyoruz; fakat onları ancak ilim sahipleri düşünüp anlayabilir. “(el-Ankebût 29/43) âyeti ile “(Resûlüm) ‘Benim ilmimi arttır’ de!” (Tâhâ 20/114) âyetleri de ilme verilen değeri gösterir.

Kur’an’ın üzerinde durduğu bu ilim, Allah’ın varlığı ve birliğine iman ile hak ve hakikati tasdik etmeye götüren ilimdir. “Gece saatlerinde secde ederek ve kıyamda durarak ibâdet eden, âhiret azabından sakınan ve Rabbinin rahmetini dileyen mümin, inkâr eden gibi olur mu? De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Ancak gerçek akıl ve idrâk sahipleri düşünüp ders çıkarırlar.” (ez-Zümer 39/9); “Kulları içinden ancak âlimler, Allah’tan (gereğince) korkar.” (el-Fâtır 35/28) âyetleri, iman edenleri, bilenler; kâfirleri ise bilmeyenler olarak tavsif etmiş ancak âlim olanların hakka ulaşabileceğini belirtmiştir. Ehl-i kitap, “Hadi hakkında bilgi sahibi olduğunuz konuda tartıştınız da bilgi sahibi olmadığımız konuda niçin tartışıyorsunuz!” (Âl-i İmrân 3/66) âyetiyle ilme dayanmadan iddialaşmaları sebebiyle kınamıştır. Benzer uyarı “Hakkında kesin bilgi sahibi olmadığın şeyin peşine düşme. Çünkü kulak, göz ve kalp, bunların hepsi ondan sorumludur.” (el-İsrâ 17/36) âyetinde herkese yapılmış ve ilme dayanmayan amelin, sorumluluk doğuracağı, kişinin bilgi edinme vasıtası kılınan kulak, göz ve kalbi nasıl kullandığından sorguya çekileceği zikredilmiştir.⁷

Dünya hayatını ıslah etmediği gibi âhiretini kazanmaya da tesiri olmayan ilim, faydasız ilim kabul edilmiş ve ilmin salih amel ile hayata geçirilmesi emredilmiştir. Kur’an perspektifinden ve Hz. Peygamber uygulamalarını esas alarak bakıldığında ilim ve amelin ayrı düşünülemez iki husus olduğunu, ilmiyle amel edenlerin övüldüğü şu âyette görmek mümkündür: “Fakat onlardan ilimde derinleşmiş olanlar (râsihûn) ile, sana indirilene ve senden önce indirilen kitaplara iman eden mü’minlere; özellikle namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren, Allah’a ve âhiret gününe iman edenlere pek büyük bir mükâfat vereceğiz.” (en-Nisâ 4/162).⁸ İlmin amel şartına bağlandığı bu âyetteki vurguyu Râzî (ö. 606/1210), râsihûnun Allah’ın ahkâmını bilmelerinin “sana indirilene ve senden önce indirilen kitaplara iman edenler” tabiriyle; bu bildikleri ahkâma uygun amel etmelerinin ise, ‘özellikle namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren’ ifadesiyle zikredildiğini

⁷ Ayrıca bk. Yâsîn 36/65; Fussilet 41/20. Kur’an’da ilim-iman münasebetini inceleyen şu çalışmaya bakılabilir: Hüseyin Polat, “Kur’an Âyetleri Işığında İman-İlim İlişkisi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 181-199.

⁸ İlimde derinleşmiş olanlar (râsihûn) için bk. Âl-i İmrân 3/7.

söyler.⁹ Diğer taraftan Ehl-i kitap'ın bildikleriyle amel etmemeleri ise "Oysa ki, onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler de iyice anladıktan sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi." (el-Bakara 2/75) buyrulurak yerilmiştir.¹⁰

"Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerce kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir." (el-Cum'a 62/5) âyeti ile önceden dinin esaslarını bilen ancak sonradan bu bildiğini inkâr edip uygulamayanın durumunu haber veren "Dileseydik, onu bu âyetler sayesinde yüceltirdik; fakat o dünyaya saptı ve nefsinin isteklerine uydu. Onun hâli, köpeğin hâline benzer; üzerine varıp kovalasan da dilini çıkarır solur, kendi hâline bıraksan da." (el-A'râf 7/176) âyeti, ilmin amele dökülmediğinde ehemmiyetsiz olduğunu göstermekte; imanlarının gereği hemen ibadete yönelenlerin halinin zikredildiği "Daha önce kendilerine ilim verilenler, Kur'an kendilerine okunduğunda derhal yüzüstü secdeye kapanırlar." (el-İsrâ 17/107) âyeti ise bu birlikteliğin övgüyle karşılandığına dikkatleri çekmektedir.

Kur'an'da âlim olma, Allah'a iman edenlerin vasfı kılınmıştır. "Şimdi düşünün, bu cehennemlik kimse mi daha iyidir; yoksa gece saatlerinde secde ederek ayakta durarak ibâdet eden, âhîret azabından sakınan ve Rabbinin rahmetini uman tertemiz bir mümin mi? De ki: 'Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?'" (ez-Zümer 39/9) âyeti, gerçek ilim sahiplerinin Allah'a iman edenler olduğunu gösterir. Zira geceleri ibadetle geçirenler, ilim sahipleri; bilmeyenler ise cehennemlikler yani iman etmeyenler olarak vasıflanmıştır. Âyette çizilen mümin portresinin "amel etme" sıfatıyla birlikte geldiği de gözden kaçırılmamalıdır.¹¹

Hz. Peygamber'in mescide gittiği bir gün bir halkanın Kur'an kıraati ve dua ile diğer bir halkanın ise ilimle meşgul olduklarını görünce her birini övdükten sonra "Ben öğretici olarak gönderildim." deyip ilimle meşgul olanların yanına oturması,¹² onun ilme verdiği değeri gözler önüne sermekte "Ne âlimlere karşı övünmek ne cahillerle tartışmak ne de meclislerde seçkin olmak için

⁹ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1401/1981), 11/109.

¹⁰ Ayrıca bk. el-Bakara 2/75, 146; Âl-i İmrân 3/70-71; en-Nisâ 4/46.

¹¹ İman-amel birlikteliğini inceleyen şu çalışmalara bakılabilir: Murat Sülün, *Kur'an-ı Kerim Açısından İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015); Ömer Aydın; *Kur'an-ı Kerim'de İman-Amel İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016).

¹² Ebû Abdillâh Muhammed b. Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuad Abdülbaki (Kahire: Dâru İhyâü'l-kütübü'l-'Arabîyye, ts.), "Mukaddime", 17 (No. 229).

ilim öğreniniz. Kim buna rağmen böyle yaparsa ateştedir, ateşte!”¹³ hadisi ise ilimle amel etmenin önemini vurgulamaktadır.¹⁴

2. Abdullah b. Ömer’in Hayatı ve İlmî Durumu

Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Ömer b. Hattâb el-Kureşî, Hz. Peygamber’in risaletinin üçüncü yılında (613) Mekke’de dünyaya gelmiştir. Annesi Zeyneb bint Maz’ûn (ö. 1/622’den sonra), babası Hz. Ömer’dir (ö. 23/644), evzâc-ı tâhirattan Hz. Hafsa (ö. 45/665) da ablasıdır. Henüz buluğa ermeden babasıyla birlikte Müslüman olmuş, onunla Medine’ye hicret etmiş, küçük yaşta olduğu için Hz. Peygamber, Uhud ve Bedir’e katılmasına müsaade etmemiş, Hendek savaşından itibaren gazve ve fetihlerde yer almıştır. Bey’atürrihvân’da ilk biat edenlerdendir.¹⁵

Fitne dönemi karışıklıklarında taraf olmamış, sonradan Hz. Ali’nin (ö. 40/661) yanında yer almadığı ve yine Haccâc’a (ö. 95/714) karşı savaşmadığı için pişmanlığını dile getirmiştir.¹⁶ Hz. Ömer’den sonra hilafete geçmesi için zaman zaman ashâb tarafından yöneltilen tekliflere ve valilik ya da kadılık görevlerine müspet yaklaşmamıştır. Hz. Ali’nin Şam valilik teklifini de kabul

¹³ İbn Mâce, “Mukaddime”, 23 (No. 253); Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *Şü’abü’l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1423/2003), 3/269.

¹⁴ Kur’an’da ilim-amel ilişkisi hakkında bir tez çalışması bulunmaktadır: Muhammed Sadık Subaşı, *Kur’an’da İlim-Amel İlişkisi* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

¹⁵ Muhammed İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü’l-Hancî, 1421/2001), 4/133; Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî İbn Abdilber, *el-İstîâb fî ma’rifeti’l-ashâb*, thk. Adil Mürşid (Amman: Dârü’l-a’lâm, 1423/2002), 419; Ebü’l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü’l-fikr, 1415/1995-1421/2000), 31/79; İzzeddin Ali b. Muhammed İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe fî ma’rifeti’s-sahâbe*, thk. Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dârü’l-kütübî’l-ilmîyye, ts.), 3/337; Cemâlüddin Ebü’l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâ’-r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1403/1983-1413/1992), 15/333, 340; Şemsüddin Muhammed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1417), 3/204, 209; Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, ts.), 2/389.

¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1416/1995), 8/9; İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, 4/173; İbn Abdilber, *İstîâb*, 419, 421; İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/339; Zehabî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 3/231-232.

etmeyerek siyasî ve idarî işlerden uzak durmuştur.¹⁷ Tabi ki sahâbenin, onu bu görevlere layık bulması, onun sahâbe arasındaki mümtaz yerine işaret etmektedir.¹⁸

Yöneticilere baş kaldırmamakla birlikte hatalarını söylemekten de çekinmediği görülür. Haccâc'ın Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692) hakkında "O, Kelâmullah'ı değiştirdi" sözünden çok müteessir olmuş ve "Yalan söylüyorsunuz! Ne o ne de sen buna güç yetirebilirsiniz!" diyerek karşı çıkmıştır. Onun bu tutumunun, daha sonraları Mekke'de hac esnasında Haccâc tarafından şehit edilmesine sebep olduğu düşünülmüştür. Nitekim İbn Ömer, Haccâc'ın bir askeri tarafından zehirli kılıcın ayağına düşürülmesiyle hasta olmuş ve bir süre sonra vefat etmiştir.¹⁹ Sade giyinen ve yumuşak huylu olan Abdullah b. Ömer, Mekke'de seksen dört yaşlarında 73/693 yılında vefat etmiştir.²⁰

Hz. Hafsa sayesinde ve küçük yaşlarda bir müddet Mescid-i Nebevî'de ashâb-ı suffe arasında kalması sebebiyle²¹ Hz. Peygamber'le kurduğu ilişki

¹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/136, 153; Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1409/1988), 1/292-293; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/224, 226-228.

¹⁸ Mesela İbn Mesud "İbn Ömer, Kureyş gençleri içerisinde dünyaya karşı nefesine en çok hâkim olanlardandır." der. bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/134; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/294; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/105; İbn Abdilber, *İstîâb*, 420; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/339; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/211-212.

¹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/139, 149, 172; İbn Abdilber, *İstîâb*, 420; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/341; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/230; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)* (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018), 1/311.

²⁰ İbn Abdilber, *İstîâb*, 420; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/87; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/340; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/341; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/209, 232; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/390. İbn Sa'd, 74 yılında vefat ettiğini söyler (İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/174.) Hz. Peygamber'in veda haccında Mekke'de vefat eden Sa'd b. Havle için "Allah'ım sahâbilerimin hicretlerini tamamla onları gerisin geriye döndürme" (İbn Abdilber, *İstîâb*, 420) buyurduğunu bilmekte ve muhtemelen hicret sevabı umarak Mekke'ye defnedilmemeyi vasiyet etmiştir ancak Haccâc izin vermediğinden buraya defnedilmiştir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/175; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/122.

²¹ Babası Hz. Ömer'in evi mescide uzak olduğundan ve Hz. Peygamber'in Suffe'deki derslerinden de istifade etmek istediğinden orada kalmış olabilir. Gerçi onun "Resûlullah zamanında bekarken mescidden başka kalacak yerim yoktu." ifadesi geçim sıkıntısı çektiği için orada kaldığına işaret eder. İlgili yorumlar için Bk. Uraler, *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti*, 48.

daha husûsî olmuştur. Peygamber'i yakından müşahede etme fırsatı yakalamış böylece sünneti çok iyi öğrenmiştir. Bizzat Peygamber tarafından "salih, hayırlı kişi" olarak tavsif edilmiştir.²² Bir gün Hz. Peygamber ona "Abdullah, sen bu dünyada bir garip gibi yahut yolcu gibi ol, kendini ölü say!" buyurmuştur.²³ Hz. Peygamber'e duyduğu sevgi ve onun sünnetine gösterdiği bağlılıkla tanınan İbn Ömer'in, mescide Hz. Peygamber'in gittiği yoldan gitmesi, onun oturduğu ağacın altında oturması, kıldığı yerde namaz kılması gibi hassasiyetleri ve Hz. Peygamber'in beşer vasfıyla yapıklarına dahi dikkat etmesi²⁴ onun Hz. Peygamber'e duyduğu sevgiyi göstermektedir.

Tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinin her birinde önemli bir yere sahip olan İbn Ömer, Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Amr (ö. 65/684) ile birlikte Abâdile olarak isimlendirilen dördüncü sahâbîdir.²⁵ Onun babasından, sahâbe ve bazı tâbiin-i kiramdan rivayetleri bulunmaktadır. Özellikle oğlu Sâlim (ö. 106/725) ve azatlı kölesi Nâfî' (ö. 117/735) onun ilminin aktarıcısı olmuşlardır.²⁶ İmam Mâlik (ö. 179/795) "Nâfî'nin İbn Ömer'den aldığı bir hadis duyarsan başkasından duymana gerek yok." demiştir²⁷ ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) Mâlik'ten, onun Nâfî'den onun da İbn Ömer'den aktardığı tarik, en sahih sened kabul edilmiş ve "altın silsile" olarak

²² Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır (Beirut: Dâru tavkî'n-necât, 1422), "Ta'bir", 35 (No. 7028); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/82; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 4/137; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/338; İbn Abdilber, *İstîâb*, 419; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/339; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/210; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/390.

²³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/341.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/7; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/310; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/338.

²⁵ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 12/426; Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beirut: Dâru sâdır, 1397/1977), 2/354.

²⁶ Mizzî, *Tehzîb*'de iki yüzden fazla ravisini sıralamış, Ahmed b. Hanbel de *Müsned*'de mükerrerleriyle iki binden fazla rivayetine yer vermiştir (Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/8; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/333-338.) Rivayet aldığı ve aktardığı isimler için ayrıca bk. İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/80; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/340; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/204-207; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 2/389.

²⁷ İbrâhim b. Ebûbekr İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman* (Beirut: Dâru sâdır, 1900), 5/367.

isimlendirilmiştir.²⁸ Ebû Hüreyre'den sonra en çok hadis rivayet eden muk-sirûn sahâbîdir.²⁹ Hadisleri "sema yoluyla aldığı" belirtmesi, lafzen rivayete dikkat etmesi, idracı önlemesi, hadise ilave ve takdim-tehir yapmaması açı-sından güvenilirirdir.³⁰

Hız. Peygamber'in gece namazına dikkat etmesini söylemesi üzerine te-heccüdü hiç aksatmadığı, geceleri az bir kısmı hariç ibadetle meşgul olduğu³¹ gençlik dönemlerinde sıkıntı çekse de ilerleyen zamanda zengin olup³² malını çokça tasadduk ettiği kaydedilmiştir. İbn Ömer, iyi ve dindar kölelerini azad eder, bu köleler hakkında "Sırf sen azad et diye camiye gidiyorlar." denildi-ğinde "Bizi, Allah ile aldatmak isteyenlere aldanmaya razıyız." diyerek yanıt verirdi.³³

Aynı zamanda fakih olan Abdullah b. Ömer, en çok fetva veren yedi sahâbeden biridir.³⁴ Nispeten genç olduğundan birçok sahâbenin vefat ettiği, ağırlıklı olarak tâbiûnun yaşadığı dönemde de kendisine gelip danışılmış ve Medine'de altmış yıl fetva vermiştir.³⁵ İmam Mâlik'e göre Zeyd b. Sâbit'ten (ö. 45/665) sonra insanların imamı odur.³⁶ Zaman zaman babasının fetva ve hü-kümlerini Saîd b. Müseyyeb'e (ö. 94/713) sorduğu da olmuştur. Çünkü Saîd, hem Hız. Peygamber'in hem ilk üç halifenin fetvalarına en hâkim tâbiûn âlimi-

²⁸ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 5/367.

²⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/8; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/237; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, 1/314.

³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/134. Ebû Cafer Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733) "İbn Ömer Resûlullah'tan hadis işittiğinde ne ziyade yapar ne noksan bırakır, bu konuda onun gibisi yoktur" demiştir. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/213. Ayrıca bk. Uraler, *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti*, 196-201.

³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 4/137; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/303; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/99; İbn Abdilber, *İstîâb*, 419; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/210.

³² Uraler, *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti*, 61-62.

³³ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/8; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/294; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/340.

³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/237.

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/8; İbn Abdilber, *İstîâb*, 420.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/8; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/221.

dir.³⁷ İbn Ömer'in fetvaları, babası Hz. Ömer'in fetvalarıyla çoğu zaman örtüşürdü. Kesin bilgisi olmadığı durumlarda hüküm vermezdi.³⁸

3. Tefsir İlmindeki Yeri ve Tefsirinin Özellikleri

İbn Ömer, tefsir tabakalarında tefsir ilminde meşhur sahâbiler arasında zikredilmiş âlim, zâhid, vera sahibi ve Kur'an manalarına hâkim olarak tanıtılmıştır.³⁹ Bizzat Peygamber'den (s.a.s.) Kur'an öğrenen ve tefsir bilgisini ondan alan İbn Ömer'in, "Resûlullah bize Kur'an okur, secde âyetlerine geldiğinde secde ederdi. Biz de onunla secdeye gider kalabalıktan başımızı koyacak yer bulamazdık."⁴⁰ rivayeti, bizzat Peygamber'in taliminden geçtiğini gösterir. Resûlullah'ın Kâbe'yi yedi kez tavaf ettiğini, makamın arkasında namaz kıldığını ve Merve ile Safa arasında sa'y yaptığını söylemiş ve "Allah resûlünde sizin için güzel bir örnek vardır." (el-Ahzâb 33/21) âyetini okumuştur.⁴¹ Bir gün Hz. Peygamber, sahâbesi ile otururken "Görmüyor musun Allah nasıl bir misal veriyor! Güzel bir sözü, kökü (yerde) sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca (benzetti)." (İbrâhim 14/24) âyetindeki güzel ağaç hakkında "Ağaçlardan bir ağaç vardır ki yaprakları dökülmez, bu ağaç müminin misalidir." demiş ve hangi ağaç olduğunu sormuştur. İbn Ömer doğru cevabı bildiğini ancak oradakilerin en küçüğü olduğu için utandığını ve söylemediğini ifade etmiştir.⁴²

Tefsir kaynaklarında farklı Kur'an âyetlerine dair hatırı sayılır rivayeti bulunmaktadır. *Câmiu'l-beyan*'da mükerrerleriyle üç yüzden fazla rivayeti vardır. Mevlâsı Nafi'nin bu tefsirdeki yüz elli iki rivayetten yüz otuz dokuzu kendisindedir.⁴³ Oğlu Medine fakihlerinden Sâlim⁴⁴ ve müfessir tâbiî Saîd b.

³⁷ M. Yaşar Kandemir, "Saîd b. Müseyyeb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/564.

³⁸ Onun fetvaları alfabetik olarak ve konularına göre bir araya getirilmiştir. Bk. Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsûatü fihki Abdillâh b. Ömer* (Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1406/1986).

³⁹ Ahmed b. Muhammed Edirnevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, thk. Süleyman b. Salih (Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1417/1997), 4; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*, 1/310.

⁴⁰ Buhârî, "Sücüdü'l-Kur'ân", 9 (No. 1076); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/295.

⁴¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/265.

⁴² Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/205.

⁴³ Taberî tefsirindeki rivayetleri genellikle mevlâsı Nâfi'den merfû olarak gelmektedir Misal olarak; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/360, 372, 380, 424-425; 4/99; 6/206; 9/265. Nâfi'nin tefsir

Cübeyr (ö. 94/713)⁴⁵ ile Mücâhid (ö. 103/721)⁴⁶ de onun tefsirini aktaran isimlerdendir. Medineli tâbiî müfessir Zeyd b. Eslem'in (ö. 136/754) ise İbn Ömer'den rivayetleri sınırlıdır.⁴⁷ Bu durum yani Saîd ve Mücâhid gibi Mekkelî müfessirler olarak tanınan isimlerin Medineli bir sahâbeden nakletmeleri ve Medineli tâbiîlerin beklendiği ölçüde ondan rivayet almamaları dönemi, ekol eksenli okumamak gerektiğini de hatırlatmaktadır.

İbn Ömer'in tefsirinde üç özellik öne çıkmaktadır; sünnete hâkimiyeti sayesinde âyetleri hadis ve sünnetle tefsiri, nüzule şahit olması hasebiyle sebebi nüzule dair açıklamaları ve fıkhıdaki engin bilgisinin ahkâm âyetlerinin tefsirine yansıması. Kur'an'ı tefsir ederken bilmediği konularda susması, aşağıda zikredileceği üzere âyetler hakkında fazlaca yorum yapmayı hoş karşılamaması ve bir bilgiye dayanmayan re'ye karşı mesafeli durması onun tefsir anlayışını gösterir.

3.1. Kur'an'ı Sünnet ile Tefsiri

İbn Ömer'in tefsir rivayetlerinde beklendiği gibi merfû olanlar çoktur ve Hz. Peygamber tefsirini aktarması açısından da önemlidir. Hadis rivayetinde gösterdiği hassasiyeti Peygamber tefsirini aktarırken de göstermiş ve onun tefsirine sahih olarak ulaşmamızı sağlamada önemli bir isim olmuştur. Örneğin; "Ben eşimi hayızlı iken bir ya da iki kez boşamıştım. Resûlullah da bana eşime geri dönmemi, eşimin tekrar hayız olup da temizleninceye kadar ona mühlet vermeme sonra onunla ilişkiye girmeden boşamamı emretti ve 'Ey Peygamber! Eşlerinizi boşayacağınız zaman, iddetlerini dikkate alarak onları boşayın; iddet günlerini de iyice hesap edin.' (et-Talâk 65/1) âyetini okudu" buyurmuş-

---

ilmindeki yeri hakkında kapsamlı bilgi için bk. Yunus Emre Gördük, *Tâbiîn Döneminde Kur'an Tefsiri -Nâfi Mevlâ İbn Ömer Örneği-* (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017).

⁴⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/343; 3/208, 371; 425; 4/173, 344; 16/557.

⁴⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/453; 3/520; 4/69; 17/286; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin lemâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1467/2006), 10/313; 15/159; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru tayyibe, 1420), 1/392; 4/55.

⁴⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/354, 447; 5/133; 13/641; 17/241; Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 18/183; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/356; 8/506.

⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/753; 11/543.

tur.⁴⁸ Bu rivayet Hz. Peygamber'in, verdiği hükmü âyet ile tefsir ettiğini gösterirken diğer taraftan İbn Ömer'in bizzat kendi yaşantısını tanzim etmede Peygamber'in gözetimi altında olduğunu da göstermektedir. "Resûlullah, gaybın anahtarları beştir buyurup 'Kıyamet vakti hakkındaki bilgi, ancak Allah'ın katındadır. Yağmuru O yağdırır, rahimlerde olanı O bilir. Hiç kimse yarın ne kazanacağını bilemez. Yine hiç kimse nerede öleceğini bilemez.'" (Lokmân 31/34) âyetini okudu."⁴⁹ rivayeti de yine onun merfû olarak aktardıklarına misaldir.

Kur'an ve sünneti bir bütün olarak görmesine, "Biz mukim iken kılacağımız namazı ve korku namazını Kur'an'da buluyoruz ama sefer namazını bulamıyoruz." diyen kimseye "Biz hiçbir şey bilmez iken Allah, bize Muhammed'i (s.a.s.) gönderdi. O nasıl yapıyorsa ondan gördüğümüz gibi yaparız."⁵⁰ şeklindeki cevabı örnek verilebilir. Bu cevap, onun Kur'an anlayışını sarıh bir şekilde yansıtmakta, dinin iki temel unsuru olan Kur'an ve sünneti birini diğerine tercih etmeden özümsemişliğini ortaya koymaktadır.

Sünnete hakimiyetinin Kur'an tefsirine yansıdığıyla ilgili bir misal de şöyledir: Bir gün meclisinde bulunan Yemen'den gelen birini iyi bir şekilde karşılayıp yanına oturtuktan sonra "Ey iman edenler! Sizden kim dininden dönerse, Allah onların yerine yakında öyle bir nesil getirecek ki Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler." (el-Mâide 5/54) âyetini okumuş ve üç kere yemin ederek "Siz onlardansınız." demiştir. Hz. Peygamber bu âyetle ilgili "Yemenli Ebû Mûsa'ya bu sizin kavminizdir." buyurmuştur.⁵¹ İbn Ömer, muhtemelen Hz. Peygamber'in bu sözünü duymuş ve onu örnek alarak davranmıştır.

3.2. Tefsirinde Sebeb-i Nüzûl Rivayetleri

İbn Ömer, âyetlerin nüzûlüne şâhid olmuş ve birçok sebeb-i nüzûl rivayeti aktarmıştır. Her sahâbî, nüzûl bilgisine hâkimiyet açısından eşit değildir. Hayatının belli bir dönemini Suffe'de geçirmesi ve ablası Hz. Hafsa sayesinde

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 8/90-91.

⁴⁹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 4/435.

⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 9/495.

⁵¹ Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş (Riyad: Dâru tayyibe, 1409), 3/71; Celâlüddin es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Kahire: Merkezü hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424), 5/354.

Hiz. Peygamber'in hanesine yakın bulunması, İbn Ömer'in âyetlerin indiriliş sebeplerini daha iyi bilmesini sağlamıştır. Örneğin; "Benî Teym'den bir adam Abdullah b. Ömer'e gelip 'Ey Ebû Abdurrahman! Biz kiralama işi yapan bir topluluğuz. Bu sebeple bizim hakkımızın olmadığını iddia ediyorlar' dedi. İbn Ömer 'Siz ihrama girenler gibi ihrama girmiyor musunuz, onların tavaf ettiği gibi tavaf etmiyor ve şeytan taşlamıyor musunuz?' diye sordu ve muhatabından müspet cevap alınca 'Öyleyse sen hakkını yapmışsın, hakkısın.' dedi ve 'Nebî'ye (s.a.s.) bir adam gelip bana sorduklarını sordu, bunun üzerine 'Hac mevsiminde ticâret yaparak Rabbinizden rızık talep etmenizde hiçbir günah yoktur.' (el-Bakara 2/198) âyeti indi.' dedi" rivayetini nakletmektedir.⁵² Onun bu bilgisi, doğrudan İslâm'ın temel bir ibadeti hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

"Resûlullah, Nadîroğullarına ait hurmalığı kestirince 'Hurma ağaçlarından, herhangi birini kesmeniz veya olduğu gibi bırakmanız hep Allah'ın izniyledir.' (el-Haşr 59/5) âyeti indi." demiş, Hiz. Peygamber'in âyetten istidlâline örnek vermiştir.⁵³ İçkinin haramlığıyla ilgili şu rivayeti aktarmıştır: "Allah, içki hakkında üç kez âyet indirdi. Bu âyetlerden ilk inen 'Sana, şarap ve kumar hakkında soru sorarlar. De ki: Her ikisinde de büyük bir günah ve insanlar için birtakım faydalar vardır.' (el-Bakara 2/219) âyetidir. Onlar, 'Ey Allah'ın elçisi, Allah'ın (c.c.) kitabında buyurduğu gibi biz ondan faydalaniyoruz ve onu içiyoruz.' dediler. Sonra 'Ey iman edenler! Siz sarhoş iken -ne söylediğinizi bilinceye kadar- cünüp iken de -yolcu olan müstesna- gusül edinceye kadar namaza yaklaşmayın.' (en-Nisâ 4/43) âyeti indi. Onlar, 'Ey Allah'ın elçisi, biz namaz vaktine yakın zamanda içmiyoruz.' dediler. Ardından 'Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar (putlar), fal ve şans okları birer şeytan işi pisliktir; bunlardan uzak durun ki kurtuluşa eresiniz.' (el-Mâide 5/90) âyeti nâzil oldu ve Resûlullah 'İçki, haramdır.' buyurdu."⁵⁴

3.3. Ahkâm Âyetlerini Tefsiri ve Fıkîhî İzahları

⁵² Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/509; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/185.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 22/511.

⁵⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/681; Abdurrahman b. Muhammed b. Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm müsneden 'an Rasûlillah ve's-sahâbe ve't-tâbi'in*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/ 1997), 2/389.

İbn Ömer'in tefsirinin bir diğer özelliği, fikhî izahlara çokça yer ayrılmasıdır. Medine'de uzun yıllar fetva vermesi, ahkâm âyetlerini tefsire yansımıştır. Tefsir rivayetleri içerisinde en çok fikhî açıklamaların olduğu görülür. Mesela; *"Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin."* âyetinde bu kurbanın "deve ya da sığır" olduğunu⁵⁵ *"Sabah akşam Rablerinin rızasını dileyerek O'na yalvaranlarla beraber sen de sabret."* (el-Kehf 18/28) âyetinde bahsedilenin ise "farz namazlar olduğunu" söylemiştir.⁵⁶

Oruca güç yetiremeyenlerin fidye verebileceği ruhsatından bahseden *"Oruç, sayılı günlerdedir. Sizden kim hasta ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayınca başka günlerde tutar. Oruca (zar zor) güç yetirenler ise bir yoksul doyumu fidye verir."* (el-Bakara 2/184) âyetindeki ilgili hükmün ardından gelen *"Öyle ise sizden kim Ramazan ayına erişirse oruç tutsun."* (el-Bakara 2/185) hükmüyle neshedildiğini söyler.⁵⁷

O'na göre *"el-Meş'ari'l-haram"* (el-Bakara 2/198) *"Müzdelife'nin tamamı";*⁵⁸ *"kelâle"* (en-Nisâ 4/176) *"çocuğu ve babası olmayan kimse"*⁵⁹ *"Eşlerine yaklaşmamaya yemin edenler (îlâ) dört ay beklerler."* (el-Bakara 2/226) *"âyetindeki emrin mucibince "dört ay dolduğunda gerçekleşen talâk, bâin talâktır."*⁶⁰

3.4. Tefsirde Re'ye Başvurma Konusundaki Tutumu

Âyetleri tefsir ederken mutlak re'yi ve bir delile dayanmadan Kur'an'ı yorumlamayı hoş karşılamamıştır. Kur'an tefsiri konusunda Abdullah b. Abbas'ı cüretkâr bulmuş ve kendisi birçok soruya "bilmiyorum" diyerek yanıt vermeyi tercih ederek temkinli davranmıştır. Bununla birlikte İbn Abbas'ın ilmini takdire şayan bulduğunu ifade etmesi, re'ye tamamen karşı olmadığını gösterir. Mesela *"İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve*

⁵⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/355.

⁵⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 9/265.

⁵⁷ Âyetler arasında nesh olmadığıyla ilgili görüşler de vardır. Bk. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/420; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/499.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/176; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/ 353; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/ 554.

⁵⁹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 8/57.

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 4/485.

bütûn canlıları sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi?" (el-Enbiyâ 21/30) âyetini İbn Abbas, "Gökler kapalıydı yağmur yağmıyordu, yer örtülüydü ürün yetişmiyordu. Sonra gökler yağmurla, yer nebâtat ile açıldı ve düzenlendi." şeklinde açıklayınca İbn Ömer, "Önceden onun tefsir hakkındaki cüretini beğenmiyordum. Ancak şimdi anladım ki ona ilim verilmiştir." demiştir.⁶¹

"Abdullah b. Abbas insanların âlimi, Abdullah b. Ömer ise en vera sahibi olanıdır." ⁶² şeklindeki söz ve Nafi''den gelen bir rivayette "Hacda İbn Ömer ve İbn Abbas, insanların önüne otururdu. Ben de bir gün birinin, diğer gün birinin yanında otururdum. İbn Abbas sorulan her soruyu cevaplariken, İbn Ömer fetva verdiklerinden daha çok soruları cevapsız bırakıyordu" haberi⁶³ onun ilmî tutumunun dinî hassasiyetlerden kaynaklandığını göstermektedir. "İlim üçtür, Kitâb-ı nâtık (Kur'ân), sünnet-i mâziye (geçmişten beri uygulanan yürürlükte olan sünnet) ve bilmiyorum demek." sözü de bu durumu yansıtır.⁶⁴

Emin olmadığı konularda fikir yürütmemekle birlikte bilmediğini sormaktan da çekinmemiştir. Bir gün üzgün bir halde iken İbn Abbas'la karşılaşmış ve ona "*Gerçek, ne sizin boş temennîleriniz ne de Ehl-i kitabın asılsız kuruntularına bağlıdır. Gerçek şudur ki; kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görecektir*" (en-Nisâ 4/123) âyetini sormuş o da cevaben "*Size ne oluyor? (Ne diye üzülüyorsunuz) Burada bahsedilen Kureyş müşrikleri ve Ehl-i Kitap'tır.*" demiştir.⁶⁵ Emin olduğu hususlarda ise bilgisini açıkça paylaşmıştır. Mesela "mâûn" (el-Mâûn 107/7) kelimesinin, zekât anlamına geldiğini belirtmiştir.

⁶¹ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/320. İbn Ömer de dahil sahâbe, re'y ile tefsire karşı topyekûn menfî bir tutum sergilememiş bilakis âyetleri doğru anlama için sahih bilgiye dayanan yoruma müsamahalı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Konuyla ilgili değerlendirmeler için bk. Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı", *Eskiyeni* 42 (2020), 851-880.

⁶² İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 31/115.

⁶³ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/222.

⁶⁴ Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fazlihî*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzi, 1414/1994), 1/753.

⁶⁵ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 5/54.

Kendisine bazı ulemanın “Mâûn, insanlar arasında alıp verdikleri mallardır.” dedikleri haber verildiğinde “Mâûn, benim sana söylediğimdir.” demiştir.⁶⁶

Bu rivayetlerden onun hal, hareket, dinî yaşantı ve ilmî yaklaşım gibi hususlarda tutarlı ve ciddi olduğu, sağlam ve tahkik edilmiş bilgiyi esas aldığı anlaşılmaktadır. Kur’an anlayışı sünnet eksenli gelişmiştir ve bu anlayış tefsirine yansımaktadır. Kısaca, onun tefsirinin en temel özellikleri; Hz. Peygamber tefsirini içermesi, ahkâm âyetlerinin izahı ve fikhî açıklamalar ile sebeb-i nüzul bilgisi ihtiva etmesi olarak özetlenebilir.

Çalışmanın bu kısmına kadar, onun ilmî durumu ve Kur’an tefsirindeki yeri ele alındı. Kur’an bilgisini ameline nasıl yansıttığını anlayabilmek için onun ilmî donanımını bilmek önemlidir. Kaynaklarda yer verilen merviyâyâ yeterince başvurmadan yorum yapmak, asâr ve ahbârı yeterince okumadan birtakım genellemelerde bulunmak, hatalı ve keyfî çıkarımlara sebebiyet verebilir. Ancak bu okumadan sonra Kur’an bilgisini hayatına tatbiki sağlıklı değerlendirilebilir.

4. Kur’an Bilgisini Hayatına Tatbiki

Kur’an-ı Kerim’in okunması, öğrenilmesi ve öğretilmesi konusunun üzerinde ciddiyetle duran İbn Ömer, hatalı Kur’an okuduğunu duyduğunda hemen düzeltir, kendisi de çok Kur’an okur ve kıraat esnasında kimseyle konuşmazdı.⁶⁷ İlme verdiği değeri “Kişi ilimde belli bir konuma ancak kendisinden üstün olana haset etmeden, daha düşük olanı küçümsemeyen ve ilmi karşılığında bir bedel istemeden gelir.”⁶⁸ sözünde ortaya koymaktadır. Nafî’yi azat edip ona Kur’an ve sünneti öğretmesinde de ilme verdiği değeri görmek mümkündür.⁶⁹

Onun, Bakara sûresinin tefsirini, ahkâm ve ahbârını öğrenmek için sekiz yıl uğraştığı belirtilir. İmâm Mâlik’in “Kur’ân” babında yer verdiği ve sonraki kaynaklarda sıklıkla tekrar edilen rivayet şöyledir: “*أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ، مَكَثَ عَلَى*

⁶⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 24/668.

⁶⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb, *Tefsîrü’l-Kurân*, thk. Miklos Muranyi (Beyrut: Dârü’l-garbi’l-İslâmî, 2003), 3/40-43; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm*, 1/591.

⁶⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 1/306.

⁶⁹ Zehebi, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 3/218.

هَا يَتَعَلَّمَهَا ”سُورَةَ الْبَقَرَةِ، ثَمَانِي سِنِينَ“ “Abdullah b. Ömer Bakara sûresini öğrenmek için sekiz sene uğraştı.”⁷⁰ Kimi kaynaklarda “قَرَأَ ابْنُ عُمَرَ الْبَقَرَةَ فِي ثَمَانِ سِنِينَ” “İbn Ömer, Bakara sûresini sekiz yılda okudu.” olarak da kaydedilmiştir.⁷¹ Bu haber, onun âyetleri hızlıca okuyup geçmediğinin bilakis âyetler üzerinde düşündüğünün, tefekkür ve tedebbür ettiğinin aynı zamanda âyetlerdeki emir ve yasakları hayatına tatbik etmeye çalıştığının göstergesidir. Zira onun gibi ilimle iştigal eden zeki bir sahâbînin o kadar uzun bir süreyi, sadece okuma veya hıfz etmeyle ya da tefsirini öğrenmekle geçirdiği düşünülemez. Benzer bir rivayette İbn Ömer, babası Hz. Ömer hakkında “Bakara sûresini on iki yılda öğrendi, onu tamamladığında deve kurban etti.” bilgisini aktarır.⁷² Bu rivayetlerden hareketle İbn Ömer’in de tıpkı babası gibi vahyin mânasına muttali olmak için çabaladığı ve onların bu yönleriyle benzeştikleri söylenebilir.

Hz. Ömer’in, temennisi üzerine bazı âyetlerin nâzil olması (muvâfakat-ı Ömer) ya da hilafeti döneminde Ehl-i kitap kadınlarıyla evlenilmesini yasaklaması, hırsızlık cezasını uygulamaması gibi ahkâm âyetlerine yönelik bazı şahsî tercihleri,⁷³ onu Kur’an tefsirinde özel kılmış, re’ydeki isabeti ve maslahat eksenli yaklaşımları takdir edilmiştir. Diğer taraftan Abdullah b. Ömer’in hayatı başlığında yer verdiğimiz “mescide Hz. Peygamber’in gittiği yoldan gitmesi, onun oturduğu ağacın altında oturması, kıldığı yerde namaz kılması” gibi hassasiyetlerinden hareketle onun babasının aksine âyetleri zahiri boyutuyla anladığı ve basit bir taklide düştüğü minvalinde ileri sürülecek bir yorum hatalıdır. Zira İbn Ömer’in bu hassasiyeti sevgiye dayalı olup beşerî yönüyle ortaya koyduğu bir tercihtir. Bu tercihinin sünnet olarak öğretse ya da dayatsa idi, o zaman zikredilen yorum haklı olabilirdi. Burada belirleyici noktanın, bahsedilenleri dinî bir uygulama olarak mı yaptığı yoksa Hz. Peygamber’e duyduğu sevgisinden dolayı kişisel bir tercih olarak mı ortaya koyduğudur. Onu, sadece kendisini bağlayan uygulamalarını esas alıp mukallitlike suçlamak, kıyasa konu olamayacak iki ayrı konuyu kıyas etmektir ve mantık

⁷⁰ İmam Mâlik b. Enes, *el-Muvatta’*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Ebûzabî: Müessesetü Zâyed b. Sultân, 1425/2004), “Kur’ân” 695, (2/287); Beyhakî, *Şü’abü’l-îmân*, 3/345. İbn Sa’d, süreyi dört yıl olarak kaydetmektedir. Bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebîr*, 4/153.

⁷¹ Beyhakî, *Şü’abü’l-îmân*, 3/345.

⁷² Beyhakî, *Şü’abü’l-îmân*, 3/345.

⁷³ Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/46-47.

ilmi muvacehesinden de hatalı bir kıyastır. Bir Müslüman'ın kişisel tercihleri, bu tercihlerini sünnet olarak sunmadıktan sonra diğer insanları ilgilendirir mi? Sırf Hz. Peygamber'e böyle bir muhabbeti var diye ilmîni yok saymak, onu basit bir mukallid hatta bidatçi görmek mümkün müdür? Kısaca bu iki ayrı hususu birbirine karıştırmanın, ilmî ve akademik bir tutum olmadığı kanaatindeyiz.

İbn Ömer'in kaynaklarımızda âyetler üzerinde tefekkür etmesiyle ilgili misaller çoktur. *"Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır. İçinizden geçenleri açığa vursanız da gizleseniz de Allah ondan dolayı sizi hesaba çekecektir."* (el-Bakara 2/284) âyetini okuduğu, ardından *"Bu âyetten hesaba çekilsek helak oluruz"* dediği ve ağladığı aktarılmıştır.⁷⁴

Sahip olduğu bilgiyi öğretme ve buna göre hareket etme konusundaki titizliğiyle ilgili; *"Her türlü günahattan temizlenen, Rabbinin ismini anıp namaz kılan kuşkusuz kurtuluşa ermiştir."* (el-A'lâ 87/14-15) âyetlerinin, fıtır sadakasının bayram namazından önce verilmesi hakkında nâzil olduğunu söylemesi ve Nafî''ye bayram namazından önce verip vermediğini sorup verdiyse namaza çıktığı davranışı örnek verilebilir.⁷⁵

Öğrenme ve ilim kesbetme ameliyesin onun nazarında pratiğe döküldüğü ölçüde kıymetli olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bir mektupla bildiklerini yazıp göndermesini isteyen bir kişiye *"İlim çoktur, ancak sen güç yetirebilirsen Allah'ın huzuruna insanların kanını dökmemiş, mallarını haksız yere yememiş, namuslarına dil uzatmamış ve cemaatle birlik içinde olmaya devam etmiş bir halde varmaya çalış!"* demesi bu hususa dikkat çeker.⁷⁶ Ona göre ilim öğrenmekten maksat, ihlas ve samimiyete dayanan eylemdir. İlim, sahibini gücü yettiğince uygulamaya sevk etmeli, kişi mesul olduğunu bilmeli, bu mesuliyete göre davranmalıdır.

"Yoksa geceleyin secde ederek ve kıyamda durarak ibadet eden, âhiretten çekinen ve Rabbinin rahmetini dileyen kimse (o inkârcı gibi) midir?" âyetindeki ibadeti

⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 5/132. el-Mutaffifîn 83/6. âyette de ağladığı kaydedilmiştir. Bk. Ebû İshâk es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr (Beirut: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1422), 29/44.

⁷⁵ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 29/249.

⁷⁶ Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/222.

“Kur'an okumak ve geceyi ibadetle ihyâ etmek” olarak açıklamakta⁷⁷ ve yukarıda değinildiği üzere kendisi de bu sözüne mutabık, geceleri ilim ve ibadetle geçirmektedir. Gece namazı kılmasıyla ilgili Hz. Peygamber'in kendisi hakkındaki temennisi ve onun bunu duyduktan sonra teheccüdü aksatmaması “...Onlar seher vakitlerinde Allah'tan bağışlanma dileyenlerdir. (Âl-i İmrân 3/17) ve “Geceleri pek az uyurlardı. Seher vakitleri de Allah'tan bağışlanma dilerlerdi.” (ez-Zâriyat 51/17-18) âyetlerini de hayatına tatbik ettiğini göstermektedir.

“Resûlüm! Altın ve gümüşü yığıp da onları Allah yolunda harcamayanlar yok mu, işte onları elem verici bir azap ile müjdele!” (et-Tevbe 9/34) âyetindeki altın ve gümüş biriktirmenin mânası sorulunca “Altın ve gümüşü biriktirip de zekâtını vermeyenlere yazıklar olsun! Onun için azap vardır. Mal biriktirmeyi yasaklayan bu âyet, zekât âyetinden önce nâzil olmuştur. Zekât farz olunca, Allah zekâtı malların temizleyici kıldı.” demiştir.⁷⁸ Onun âyetteki uyarıdan ibret alması, tefsirine yansıdığı gibi malını çokça tasadduk etmesindeki amelîne de yansımaktadır.

İbn Ömer, herhangi bir yaradan şikâyet etmez, çıban bile olsa bal sürer, çıbanı balla mı tedavi ettiği sorulunca “Allah ‘Onların karınlarından renkleri çeşitli bir şerbet (bal) çıkarır ki, onda insanlar için şifa vardır.’ (en-Nahl 16/69) buyurmuyor mu?” diyerek yaptığı âyetle izah ederdi.⁷⁹ Kendisine kaliteli kumaştan bir elbise getirilince “Kibirlenenlerden olmak istemem” diyerek “Allah, kendini beğenmiş övünüp duran kimseleri sevmez.” (Lokmân 31/18) âyetini okumuş⁸⁰ ve yine yaptığı bir işte Kur'an'dan referans almıştır. Sünnetten referans almasına ise Minâ'da tekbir getirip tekbirin vacip olduğunu söylediği şu rivayet misaldir: “Sayılı günlerde (eyyam-ı teşrikte telbiye ve tekbir getirerek) Allah'ı anın. Kim iki gün içinde acele edip (Mina'dan Mekke'ye) dönmek isterse, ona günah yoktur. Kim geri kalırsa ona da günah yoktur.” (el-Bakara 2/203) âyetini Peygamber'den öğrendiğini söyleyerek ve uygulayarak fiilen tefsir ederdi.⁸¹

⁷⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 20/176.

⁷⁸ Buhârî, “Zekât”, 4 (No. 1405).

⁷⁹ Süyûtî, *ed-Dürrü'l-mensûr*, 9/75-76.

⁸⁰ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/302.

⁸¹ İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'azîm*, 2/360.

Halinden razı ve memnun olduğu kölesi Nafi'yi yüksek ücretle isteyen birine satmak yerine azat etmiş ve “Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcama-dıkça gerçek iyiliğe erişemezsiniz.” (Âl-i İmrân 3/92) âyetinin gereğini yerine getirdiğini söylemiştir.⁸² Çok sevdiği bir devesini ne diye sattığı sorulunca “Kalbimi meşgul ediyordu, bir şeyin kalbimi meşgul etmesini istemiyorum” cevabını vermiştir.⁸³ Esasen bu tavır, özellikle günümüz Müslümanlarının ve ilimle iştigal edenlerin üzerine uzunca îmâl-i fikirde bulunması gereken bir tavidir. Hayatın her alanını tanzim etmek üzere gönderilen bir dinin, müntesiplerince hayatın neredeyse tamamından soyutlanarak yaşanmaya çalışılması ne yazık ki kendi içerisinde çelişkili bir haldir.

İbn Ömer'in içinde bulunduğu dönemin sorunlarından bigâne yaşadığı da düşünülmemelidir. Bilakis hakkı söylemekten hiçbir zaman çekinmemiştir. Bununla birlikte herkesin olaylara yüklediği anlam ve problemleri okuma biçimi farklıdır. “Fitne tamamen yok edilinceye ve din (kulluk) de yalnız Allah için oluncaya kadar onlarla savaşın.” (el-Bakara 2/193) âyetini, kendisini eleştirenlerden farklı anlamış ve savaşa niçin katılmadığı, cihaddan niye geri durduğu sorulup da “Müminlerden iki grup birbiriyle çarpışacak olursa, derhal müdahale ederek aralarını düzeltin. Buna rağmen biri ötekine saldırırsa, saldırıda bulunan taraf Allah'ın hükmüne boyun eğinceye kadar onlarla savaşın.” (el-Hucurât 49/9) âyeti hatırlatılınca o da “Yanlılıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz.” (en-Nisâ 4/92) âyetiyle cevap vermiştir. “Sen fitnenin ne olduğunu biliyor musun? Hz. Peygamber döneminde, Müslümanlar az sayıdaydı, bir kişi dini için savaşıyordu. Şimdi Müslümanların sayısı arttı ve artık fitne yok.” diyerek⁸⁴ Kur'an'a dayandırdığı bilgisine göre hareket emiş ve hiçbir siyasî çekişmeye dahil olmamıştır.

İlim ve dindeki bu samimiyeti ashâb ve tabiiler tarafından övgüyle karşılanmış, uygulamaları esas alınmıştır. Onlar, bazı âyetleri İbn Ömer'in yaptıklarına bakarak tefsir etmişlerdir. Mesela “Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak, selâm verin.” (en-Nûr 24/61) âyetinin tefsirinde “O, evde kimse yokken eve girdiğinde ‘Selâm bizim

⁸² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/218. Ya da hoşnut olduğu bir cariyesini azat ettiği ifade edilmiştir. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/295.

⁸³ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 31/153.

⁸⁴ Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 1/214; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3/229.

üzerimize ve Allah'ın salih kulları üzerine olsun' derdi" demişlerdir.⁸⁵ "Ellerinizin altında bulunanlardan (köleler ve câriyelerden) mükâtebe yapmak isteyenlerle, eğer kendilerinde bir hayır (kabiliyet ve güvenilirlik) görüyorsanız hemen mükâtebe yapın." (en-Nûr 24/33) âyetini de "İbn Ömer köleleri ile mükâtebe yaparak onları serbest bırakmıştır" şeklinde onu örnek vererek tefsir etmişlerdir.⁸⁶ Yine bir gün hastayken canı çok istediği halde kendisi için alınan üzümün dilenciye verilmesini emretmiş bu durum, "Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler." (el-İnsân 76/8) âyetinin tefsirinde nakledilmiştir.⁸⁷ Kendisi de "Müslüman olduğumdan beri doyasıya yemedim" demiştir.⁸⁸

Sonuç

İlim-amel birlikteliğinin önemine dikkatleri çeken Kur'an, ilmin salt zihinsel bir bilgi ve ilgi alanı olarak kalmasını hoş karşılamamış, tahsil edilen bu ilmin hayata yansıtılmasını emretmiştir. Bu itibarla örnek alınacak bir şahsiyet olarak karşımıza çıkan Abdullah b. Ömer'in yaşantısında, ilim-amel birlikteliği sarıh bir şekilde görülür. O, sahâbe arasında Hz. Peygamber'e duyduğu muhabbet, saygı ve sünnetine bağlılığıyla temayüz etmiş gerek muasırları gerekse takip eden nesiller tarafından örnek alınmıştır.

Rivayet ağırlıklı tefsirlerin hemen hemen hepsinde onun tefsir rivayetlerini görmek mümkündür ve azımsanmayacak sayıda rivayeti vardır. Merfû olanlar açısından da zengin olan bu rivayetlerin çoğunluğu mevlası Nâfî' tarikiyle gelmektedir. Tâbiûnun çok büyük bir kısmı ondan rivayette bulunmuştur ki Mizzî (ö. 742/1341), iki yüzden fazla ravisine yer verir. Bu sayı, onun kendi zamanındaki ilmî mevkiine işaret ederken diğer taraftan görüş ve tercihlerinin intişar edip farklı senedlerle kaynaklarda yer almasına da imkân sağlamıştır. Muksirûn ve fakih olan İbn Ömer'in hadis ve sünnete vukûfiyeti, Kur'an tefsirine yansımış, Peygamber tefsirine ulaşmada ilk akla gelen isim olmuştur. Âyetleri, Resûlullah'ın (s.a.s.) uygulamalarında gördüğü ve öğrendiği şekilde açıklamıştır. Hakkında yapılan bir çalışmada 213 tefsir rivayetine

⁸⁵ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/383.

⁸⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 17/286; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 6/54.

⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, 8/288.

⁸⁸ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1/299.

yer verilirken araştırmamız kapsamında yaptığımız okumalarda *Câmiu'l-beyân'* da mükerrerleriyle 300'den fazla rivayeti tespit edilmiştir. Bu rivayetler, örneğin İbn Abbas'tan gelen tefsir rivayetleriyle mukayese edildiği takdirde sayıca az olsa da muhtemelen merfû rivayet oranı açısından daha yüksek çıkacaktır. Tefsirinin bu hususiyeti onun peygamber tefsirine ulaşmada önemini ortaya koyar. Diğer taraftan fıkıh ilmindeki donanımı sayesinde uzun yıllar Medine'de fetva mercii olması ahkâm âyetlerinin tefsirinde tezahür eder. Tefsirde, zaman zaman kendi re'yine başvurursa da genel itibariyle re'ye karşı temkinli ve ihtiyatlı bir tavır sergilemiştir. Tefsirinin bir diğer temel özelliği de sebab-i nüzûl rivayetlerini kapsamasıdır.

Son olarak Medineli âlim sahâbenin tefsir ilmine katkıları açısından çalışılmayı bekleyen Abdullah b. Selâm (ö. 43/663), Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah (ö. 78/697) gibi isimlerin mevcudiyetine dikkat çekmek isteriz. Bu isimler hakkında bazı tefsir tarihi kitaplarında belli başlı malumat verilse de ilgili çalışmaların mahiyeti itibariyle verilen bilgiler yüzeysel kalmaktadır. Yeni çalışmalarla, kimi zaman karşılaşılan eksik ya da hatalı bilgilerin tashihi ile daha sağlıklı bir tefsir tarihi okumasının imkânı da sağlanacaktır. Mesela Abdullah b. Selâm'ın umumiyetle İsrâiliyât konusunda zikredilmesi ve İsrâiliyât'ta meşhur sahâbi olarak tanıtılmasıyla onun tefsir rivayetleri arasında İsrâili bilginin azlığı hususunun nasıl bağdaştırılacağı önemlidir. Belki sahâbilerin tefsir ve Kur'an anlayışlarından hareketle tıpkı bu çalışmada Abdullah b. Ömer'in "ilmiyle âmil olması" vasfının öne çıkarıldığı gibi her birinin mümeyyiz vasıflarının vurgulandığı bir araştırma serisinin hazırlanması da mümkündür.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1364.
- Ahmed b. Hanbel. *Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1416/1995.
- Al-Rawashdeh, Ziyad. *Kur'an'da İlim Kavramı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Aydın, Ömer. *Kur'an-ı Kerîm'de İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: İşaret Yayınları,

2016.

- Begavî, Muhyissünne Hüseyin b. Mes'ûd. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Damîriyye - Süleyman Müslim el-Harş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409.
- Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin. *Şü'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1423/2003.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-müfessirîn)*. 2 Cilt. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2018.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. 9 Cilt. Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 1422.
- Bilgiz, Musa. *Kur'an'da Bilgi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2003.
- Canbek, Ahmet, Abdullah b. Ömer'in Hayatı, Kişiliği ve İslam Tarihindeki Yeri. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah el-İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 1409/1988.
- Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleyman b. Salih. 1 Cilt. Medine: Mektebetü'l-'ulûm ve'l-hikem, 1. Basım, 1417/1997.
- Fayda, Mustafa. "Ömer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/44-51. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gördük, Yunus Emre. *Tâbiîn Döneminde Kur'ân Tefsiri -Nâfi` Mevlâ İbn Ömer Örneği-*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Hamevî, Ya'kût . *Mu'cemü'l-büldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1397/1977.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *el-İstîâb fî ma'rifeti'l-ashâb*. thk. Adil Mürşid. Amman: Dârü'l-a'lâm, 1423/2002.
- İbn Abdilber, Yûsuf b. Abdullah en-Nemerî. *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fazlihî*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu medîneti Dımaşk*. thk. Muhibbüd-din Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr,

1415/1995- 1421/2000.

- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsne-den 'an Rasûlillah ve's-sahâbe ve't-tâbi'în*. thk. Esad Muhammed Tayyib. 10 Cilt. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/ 1997.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrahim ez-Zeybek - Âdil Mürşid. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.
- İbn Hallikân, İbrâhim b. Ebûbekr. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâi ebnâi'z-zaman*. Beyrut: Dâru sâdır, 1900.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyad: Dâru tayyibe, 1420.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed. *Sünen*. thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. 2 Cilt. Kahire: Dâru ihyâü'l-kütübî'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Cemâlüddin. *Lisânü'l-Arab*, 15 Cilt. Beyrut: Dâru sâdır, 1414.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdullah. *Tefsîrû'l-Kurân*. thk. Miklos Muranyi. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.
- İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Muhammed. *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. thk. Muhammed Muavvid - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-'ilmiyye, ts.
- İmam Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Ebûzabî: Müessesetü Zâyed b. Sultân, 1425/2004.
- İsfehânî, Râgıb. *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Adnân Dâvûdî. Dimaşk: Dârü'l-kalem, 1430/2009.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsûatü fîkhi Abdillâh b. Ömer*. Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1406/1986.
- Kandemir, M. Yaşar. "Saîd b. Müseyyeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansi-klopedisi*. 35/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

- Karakaş, Ali. *Abdullah b. Ömer'in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyin lemâ tedammenehu mine's-sünneti ve âyi'l-Furkân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1467/2006.
- Meymenî, İsmail b. Abdüsettar. *Abdullah b. Ömer ve âsâruhü'l-vâride fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1410/1990.
- Mizzî, Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc. *Tehzîbü'l-Kemâl fi esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1403/1983-1413/1992.
- Özkan, Mehmet. "Fakih Sahâbîlerden Abdullah b. Ömer'in İçtihad Anlayışı". *İslam Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe III -Sahâbe ve Dirâyet İlimleri Sempozyumu*. 267-291. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018.
- Polat, Hüseyin. "Kur'an Âyetleri Işığında İman-İlim İlişkisi". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/2 (2010), 181-199.
- Râzî, Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dârü'l-fikr, 1401/1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Ebû Muhammed İbn Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru ihyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1422.
- Sülün, Murat. *Kur'an-ı Kerîm Açısından İman-Amel İlişkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015.
- Süyûtî, Celâlüddin. *ed-Dürrü'l-mensûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Merkezü hicr li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424.
- Subaşı, Muhammed Sadık. *Kur'an'da İlim-Amel İlişkisi*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hecer, 1422/2001.

Uraler, Aynur. *Abdullah b. Ömer ve Sünnet Hassasiyeti*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2019.

Yurt, Yusuf. *Kur'an'da Amel*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Yüksel, Ahmet Turan. "Dört Halife Dönemi Olayları Karşısında Abdullah b. Ömer", *İSTEM* 3/6 (2005), 59-86.

Yüksel, Muhammed Bahaeddin. "Kur'ân Tefsirinde Sahabenin Rey Yaklaşımı". *Eskişeni* 42 (2020), 851-880.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417.